

ЖАЗУУНУН СИСТЕМАЛАРЫ

Бул макалада автор байыркы адамзат тарыхындагы жазуу системаларынын келип чыгыш тарыхын, алардын өзгөчөлүктөрүн, ар кайсы жазуу системалардын өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө аракет жасаган.

В этой статье автор систематизировал происхождение ранних письменных систем, их особенностей, попытка исследовать общие тенденции появления разных письменностей.

Author systemize origination of early letter systems and their peculiarities, researched general tendency of appearance of letter of different languages.

Жазуунун шумерлик системасы. Шумерлик жазуунун пайда болушу. Шумерлик Месопотамияда, Тигр жана Евфрат сууларынын бассейндеринде клинописстин борбору жатат. Адегенде, жазуунун алгачкы баскычында Түштүк Месопотамиядагы казууларда табылган алгачкы тактачалардагы белгилер клинопись облигинде болгон эмес, тактачалар канчалык эң байыркы болсо, андагы белгилер ошончолук кадимки сүрөттөргө окшогондугун И.Е.Гельб белгилейт [1, 68]. Ушундан улам месопотамиялык клинопись жазуусу пиктографиялык жазуудан өнүгүп чыккандыгы белгилүү болгон. Көп өтпөй Түштүк Месопотамиядагы Уруктан (азыркы Варка) табылган тактачалар (алар миндей болгон) месопотам жазуусунун өнүгүшү тууралуу толук жана ачык-айкын картинаны берген.

Шумер жазуусу экономикалык жана административдик зарылдыктардан келип чыккан. Айыл чарбасынын өнүгүшү менен ашыкча айыл чарба продуктылары шаарлардагы дан сактагычтарга жана кампаларга жөнөтүлгөн, андан тышкары кол өнөрчүлүк буюмдары да жиберилген, натыйжада алардын эсебин алуу зарылдыгы келип чыккан. В.И.Истрин шумер жазуусу эсептик-чарбалык мүнөздө болгондугун белгилейт [2, 100]. Мындай эсеп-кысап жазылган тактачалар “Урук IV катмары” деген ат менен белгилүү.

Бул тактачалардын датасын айрым окумуштуулар б.з.ч. XLI к.аягы жана XXXIX к. ортосу дешсе, башкалары – б.з.ч. III миң жылдыктын башы дешет. Ал эми И.Е.Гельб эң байыркы шумер жазуусун б.з.ч. 3100 жылга алып барат [1, 68].

Шумер жазуусунун “ойлоп табуучулары” кимдер? И.Е.Гельбдин пикири боюнча “шумер жазуусу” дегенде аны шумерлер тарабынан ойлоп табылган жазуу деп түшүнүүгө болбойт. Акыркы жылдарда Месопотамияда шумерлер менен кошо эле, ал түгүл аларга чейин Месопотамияда башка этникалык элемент жашаган. Аларды И.Е.Гельб “элемент Х” деп атайт. И.Е.Гельбдин божомолу боюнча жазууну эң алгач шумерлер эмес, ошол “элемент Х” киргизген [1: 70].

Алгачкы шумер жазуусу. Цилиндрлик мөөр. Шумер эстеликтериндеги жазуулар адегенде эң жөнөкөй формада болгон. Мисалы, тешиктери жана боолордун издери бар тактачалар же этикеткалар адегенде бир предметке же предметтердин тобуна байланган. Мындай көбүнчө чоподон, кээде гипстен жасалган тактачаларда цилиндрлик мөөр (печать) басылган изинен, б.а. жеке менчик белгилерден жана кээде жиберилген предметтердин санын билдирген белгилерден башка эч нерсе жок болгон.

Бул система абдан чектелүү болгон. “Замена оттисков печатей написанием личных имен была важным фактором в развитии шумерского письма” [1: 71], - дейт И.Е.Гельб. Окумуштуунун пикири боюнча мөөрдүн (печать) милдети - утилитардык жана магиялык

аспектерде жеке менчик белгиси, ал эми жазуунун милдети маалыматты берүү болуп эсептелет.

Шумер жазуусу – сөздүк жазуу (логографиялык жазуу). Байыркы урук жазуусунда колдонулган белгилер – сөздүк белгилер, аларда сан, предмет жана жеке аттардын колдонулушу чектелүү. Бул логография же сөздүк жазуу деп аталган жазуунун баскычындагы жазуу болуп саналат. Логографиянын алгачкы эң жөнөкөй этабында конкреттүү сөздөр, мисалы, “кой” же “күн” алардын тартылган сүрөттөрү менен берилсе, “в метод, с помощью которого рисунками можно было передавать не только слова для предметов, которые они непосредственно изображают, но и слова, с которыми они могут быть связаны вторичными ассоциациями” [1: 72]. Мисалы, көп өтпөй күндүн сүрөтү ‘жарык’, ‘ак’ (‘яркий’, ‘белый’) деген сөздөрдү, андан да кийин ‘күн’ деген сөздөрдү берүүдө колдонулган.

Бирок логографиянын да кемчиликтери болгон. Логография көптөгөн сөз түркүмдөрдү жана грамматикалык формаларды бере алган эмес. Өзгөчө олуттуу чектелүү энчилүү аттарды жазуу системасында болгон.

Шумер жазуусунун фонетизацияланышы. Жеке аттарды адекваттуу берүү зарылдыгы фонетизациянын өнүгүшүнө алып келген. Фонетизация сөздөрдү жана тыбыштарды жазуу зарылчылыгынан улам келип чыккан, анткени аларды сүрөттөр же сүрөттөрдүн комбинациялары менен берүү мүмкүн эмес эле. И.Е.Гельб: “Принцип фонетизации состоит в ассоциации слов, не поддающихся письменной передаче, со знаками для таких слов, которые похожи на эти слова по звучанию и которые легко изобразить” [1, 73]. - дейт. Мындай процедураны колдонуу толук фонетизацияга алып келет.

Фонетизациянын таралышы. Фонетизация принциби киргизилген соң, ал бат эле тараган. Анык жазуунун киргизилиши шарттуу формаларды жана принциптерди кабыл алууну талап кылган.

Жазуу системасындагы шарттуу нормаларды кабыл алуу - эрежелерди иштеп чыгууну гана эмес, жазуунун түздөн түз формаларын жана принциптерин жаттоону талап кылган. Урук IV катмарындагы мектеп тактачаларында белгилердин тизмеси келтирилген, бул шумерлерде ошол мезгилде эле окуу жана илимий сабактардын болгондугун билдирип турат.

Б.з.ч. III миң жылдыктын биринчи жарымында шумер жазуусу адегенде семит тилдерин алып жүрүүчү – аккаддыктар тарабынан, андан соң алардын чыгыш коңшулары – эламиттер тарабынан кабыл алынган. II миң жылдыкта Түндүк Месопотамияда хурриттер, ошондой эле Кичи Азияда жашаган хеттер аккаддыктардын жазуусун өздөштүрүлгөн түрдө кабыл алышкан. Бул аккад тилинин *lingua franca* түрүндө Жакынкы Чыгышта таралуусунун максималдык чегинде турган I миң жылдыктын биринчи жарымы эле. Б.з.ч. I миң жылдыктын биринчи жарымында месопотам жазуусун Арменияда жашаган урарттар да колдонушкан. Бул Месопотамиядан клинопись системасын өздөштүрүүнүн акыркысы болгон [1, 74].

Жазуунун египеттик системасы. Египеттик жазуудагы көркөм-сүрөттүк ыкма. Нармер палеткасы. Адегенде б.з.ч. III миң жылдыктын башында эки бөлөк мамлекет бир падышачылыкка бириккен. Мына ошол биригүүдөн соң Египетте жазуу келип чыккан (3:49). Египет иероглификалык жазуусу египеттиктер тарабынан диний максаттарда гана колдонулгандыгы белгиленип жүрөт. 1822-жылы иероглификалык жазуу француз Франсуа Шампольон тарабынан дешифровкаланган. Египет жазуусу биринчи жолу “засвидетельствовано несколькими палетками из шиферного сланца, найденными в Иераконполисе, расположенным примерно в 50 милях к югу от древнего города Фивы в Верхнем Египте” [1, 78]. “Нармер палеткасы” - алардын ичинен эң белгилүүсү. Андагы жазуулар тарыхый окуя тууралуу маалымат берет. Бул тууралуу И.Е.Гельб мындай дейт: “Все в целом, как предполагают, изображает завоевание Нижней Страны (Дельты Нила) Менесом, основателем Верхнего египетского царства” [1, 78]. Бул жазуунун структурасы

шумер жазуусунун байыркы баскычынан абдан айырмаланып, бирок астик жазуусундагы ушундай мисалдар менен параллель болуп тургандыгын И.Е.Гельб белгилейт. Египет жана астик жазуусу тең искусство чыгармасына мүнөздүү көркөм-сүрөттүк ыкма менен тартылган. Нармер палеткасында энчилүү аттар ребус жолу менен жазылган.

Египеттик жазуунун сөздүк-муундук системасы. Менестин падышачылыгынан көп өтпөй Египетте анык система өнүккөн. И.Е.Гельбдин пикири боюнча бул шумер жазуусунун таасиринен улам келип чыккан [1, 81]. Кыска аралыктагы өткөөл мезгилден соң анык жазуунун египеттик системасы пайда болуп, бул жазуу өзүнүн тарыхынын акырына чейин сөздүк-муундук жазуу болгон.

Жазуунун иероглификалык формасы практикалык муктаждыктарга эмес, салтанаттуу учурларда колдонулган. Практикалык максатта египеттиктер курсивдик жазуунун эки түрүн, адегенде иератиканы, андан соң демотиканы түзүшкөн.

Египет силлабарийине 24 белги кирет, алардын ар бири үнсүздөн башталып, ага үндүү (кайсы болбосун) кошулат.

Бул жерде “силлабарий” дегенди муундук белгилерден турган системаны түшүнүү керек. И.Е.Гельб белгилегендей, байыркы чыгыш системаларында: шумерлик, хеттик жана кытайлык, ошондой эле жаңы мезгилдин айрым системаларында (америкалык индеецтер жана африкалык негрлердин (мисалы, чероки, бамум ж.б.) өнүгүү жолу логогорафиялык баскычтан муундук жазууга карай өнүккөн.

3. Хеттик система. Хетт иероглификалык жазуусу болжол менен б.з.ч. 1500-жылдан 700-жылга чейин колдонулуп, Борбордук Анатолиядан Түндүк Сирияга чейин жайылган. И.Е.Гельб: “Термин “иероглифика”, употребляемый для хеттского письма, заимствован из египтологии и означает то, что хеттское письмо, подобно египетскому, является рисуночным письмом. Здесь ни в коем случае не имеется в виду, что хеттская иероглифическая система представляет собой заимствование египетской иероглифики или как-либо родственна ей” [1, 86], - дейт.

Ошондой эле хетт жазуусунун тили “родствен, но не тождествен так называемому хеттскому клинописному, именуемому так потому, что на нем писали клинописью, заимствованный из Месопотамии [1, 86]. Бул эки тил тең Хетт падышачылыгында бир эле мезгилде колдонулган. Ошондой болсо да хетт клинопись жазуусунун таралышы Богазкёя району менен чектелген жана көп өтпөй б.з.ч.1200-жылдан кийин өлүү тилге айланган. Ал эми хетт иероглификалык жазуусу падышачылыктын бардык территориясында колдонулган жана жандуу тил катары б.з.ч. 700-жылга чейин колдонулган [1, 86].

И.Е.Гельбдин маалыматы боюнча алгачкы баскычтагы белгилер сүрөттүк мүнөздө болгон, анын кайсы бир бөлүгү жазуунун классикалык мезгилинде да сакталган, ал түгүл эң кийинки мезгилдеги курсивдик формада да кездешкен [1, 87].

Хетт иероглификалык жазуусунун курсивдик формасы. Сөздүк белгилердин структурасы башка жазуулардын сөздүк-муундук белгилеринин структурасына окшош. Нормалдуу хетт силлабарийи *pa, pi, pe, pu* тибиндеги алтымыш чамасындагы белгилерди камтыйт. Бул белгилердин ар бири үнсүздөн башталып, үндүү менен бүтөт [1, 88].

4. Кытайлык система. Кытай жазуусу – сөздүк система. Кытай жазуусу эң биринчи жолу б.з.ч. II жылдыктын ортосунда Шан династиясынын мезгилинде калыптанган фонетизацияланган система катары катталган. Өзүнүн сырткы формасы боюнча узак мезгилдин ичинде абдан катуу өзгөргөн, ал эми ички структурасы боюнча байыркы жазып алуу (запись) азыркыдан анча-мынча эле айырмаланбаса, дээрлик ошондой. Байыркы кытай жазуусу жаныбарлардын сөөктөрүндөгү жана таш баканын үстүндөгү калканындагы төлгө салма тексттер (гадательные тексты), ошондой эле коло идиштеги, курал-жарактагы, керамикадагы жана нефриттеги кыска жазуулар болуп саналат. Шан доорундагы белгилердин саны чектелүү – алар 2500дөн ашпайт, алардын көпчүлүгү сүрөттүк мүнөздө болгондугу айкын көрүнүп турат. Бирок бара-бара белгилер

линейлик формага өтө баштаган, бир топ кийинки жазууларда белгилердин башаты болгон алгачкы сүрөттөр таптакыр таанылгыс болуп өзгөргөн [1, 89].

Кытай жазуусунда муундук жазуу. Кытай жазуусунда муундук жазуу биринчи жолу б.з. V же VI кылымдарында пайда болгон. Бул принцип (“*принцип фань-це*”) адегенде анда-санда сейрек жана кыйын сөздүк белгилерди окуу үчүн колдонулса, XX кылымда ал “был развит и превращен в сложившуюся систему со своим силлабарием, достигшим первоначально известного в провинции Хэбей, также отчасти и в провинции Шаньдун” [1, 92]. Бул силлабарий алтымыш эки белгилерден турат, алар элүү баштапкы жана он эки акыркы белгилерге бөлүнөт [1, 92].

5. Протоэлам, протоинди жана крит системалары. Бул үч система ушул күнгө чейин иликтенип, ажыратылган эмес, же белгилүү бир даражада гана иликтенип, ажыратылган..

Протоэлам жазуусу. Протоэлам жазуусу биринчи жолу байыркы Эламдын борбору Сузада болгон, ал б.з.ч. 3000-жылдан кийинки “Джемдет-наср доору” деп аталган мезгилде пайда болгон. Бул жазуунун бир нече жүздөгөн чопо тактачаларда жазылган эң алгачкы тиби чарбалык мүнөздө болгон. Бир нече жүздөгөн белгилердин бири да ушул күнгө чейин толугу менен окулуп бүттү деп эсептеле элек [1, 93].

Болжол менен б.з.ч. 2200-жылы деп эсептелген протоэлам жазуусунун түрү бир топ өнүккөн эски аккад доорундагы он эки таштагы жазуулар болуп эсептелет. Алар да иликтене элек.

Инда өрөөнүндөгү ар түрдүү эски шаарлардан акыркы 50 жылдын ичинде (И.Е.Гельбдин китеби 1963-жылы жарык көргөн) “попадались печати *со сар трд*” белгилери менен мөөрлөр (печать) табылган [1, 93]. Эң биринчи системалуу жазуулар байыркы (азыркы аты – Мохенджо-Даро жана Хараппа) 1924-жылдан кийин башталган. Ошондо бир топ тексттер табылган. Кийин Чанху-Дародон бир топ жазма материалдар табылган. Аталган жазуулар эң биринчи жолу б.з.ч. үчүнчү миң жылдыктын экинчи жарымында пайда болгон.

Крит жазуусу. Крит жазуусунун пайда болушун жана өнүгүшүн өткөн кылымдын чегинде Крит аралындагы Кноссто сэр Артур Эванстын эпиграфикалык табылгалары жакшы иллюстрациялаган. Криттеги (Маллия, Агий Триада ж.б.), Грециядагы (Микены, Орхомен, Пилос, Фивы, Тиринф ж.б.) жана Эгей деңизинин аралдарындагы башка шаарлар да эпиграфикалык материалдарды беришти. Крит жазуусунун айрым гана бөлүктөрү дешифровкаланса дагы, анын өнүгүшүнүн негизги линиялары белгилүү болгон.

Адабияттар тизмеси

1. Гельб И.Е. Опыт изучения письма (Основы грамматиологии) [Текст] / И.Е.Гельб // Перевод с английского. – М.: “Радуга”, 1982.
2. Истрин В.И. Развитие письмо [Текст] / В.И.Истрин. – М.: Изд-во АН СССР, 1961.
3. Фридрих И. История письма [Текст] / И.Фридрих. – М.: Изд-во “Наука”, 1979.